

In hoofdstuk 4 pleitten we voor een bestaansgerichte benadering van het vak economie. Het gaat daarbij om het voorbereiden van leerlingen op huidige en toekomstige levenssituaties. Naast kennis en inzicht zijn eigen meningen en eigen waarden van belang als richtsnoer voor het handelen in verschillende levenssituaties. Het onderwijs kan hier een bijdrage aan leveren. Vanuit de samenleving wordt in deze gewezen op de 'opvoedende taak' van het onderwijs. In nieuwe leerpannen en examenprogramma's, zoals bijvoorbeeld voor de basisvorming, komt dit tot uitdrukking in een toenemende aandacht voor doelstellingen op het gebied van meningsvorming en waardenonderwijs. Voor de docent zijn dit geen eenvoudige doelstellingen. In dit hoofdstuk besteden we aandacht aan de vraag hoe in het vak economie deze doelen te bereiken zijn.

6.1 Waarden als richtsnoer voor gedrag

Een docent geeft les over de personele inkomenverdeling. Daarbij geeft hij informatie over de omvang van de inkomen van verschillende beroepsgroepen. Een leerling stelt de volgende vraag: 'Wat vindt u nou van die verschillen?' We geven drie verschillende reacties op deze vraag. Een eerste docent geeft bijvoorbeeld *niet* zijn mening op deze vraag om een zo neutraal mogelijke opstelling te bewaren. Een tweede docent beantwoordt de vraag van zijn leerling door zijn mening wèl te geven en deze te presenteren als een van de verschillende standpunten over dit onderwerp. Deze docent laat meningen aan bod komen in zijn les, maar hij draagt er zorg voor om ze niet aan leerlingen op te dringen. Een derde docent geeft een zo goed mogelijk antwoord op de vraag. Hij geeft zijn mening over inkomenverschillen en een onderbouwing van zijn mening. De drie bovenstaande docenten reageren verschillend op een vraag van een leerling. Ze verschillen van mening over de vraag of en hoe ze eigen meningen in de klas moeten uiten. Een verschil in waarden ten aanzien van het onderwijs kan er de oorzaak van zijn. Zo zal de eerste docent meningsvorming niet als een taak van het onderwijs zien. Hij staat op het standpunt van 'waardevrij onderwijs'. Objectiviteit is voor deze docent een belangrijke waarde. De tweede docent ziet meningsvorming wel als tak van het onderwijs. Hij streeft daarbij misschien ook naar objectiviteit. Maar zijn reactie laat zien dat voor hem vooral een bredere ontwikkeling van zijn leerlingen, waarbij ze zich een eigen mening vormen, een belangrijke waarde is. De derde docent ziet het als taak van het onderwijs dat leerlingen zich belangrijke waarden voor hun functioneren in de samenleving eigen

maken. Daartoe kan hij bijvoorbeeld uitleggen hoe het beginsel van rechtvaardigheid tot zijn mening over de inkomenverschillen tussen beroepsgroepen leidt. Het overdragen van dit beginsel, als onderdeel van de persoonlijke vorming van leerlingen, is voor deze docent een belangrijke waarde.

Bij alle drie docenten zijn waarden belangrijk voor hun handelen. Met een waarde wordt hier bedoeld: een maatschap die in de geestelijke, sociale, economische en esthetische betrekkingen tussen mensen wordt gehanteerd en die richting geeft aan het handelen, de houdingen en opvattingen van mensen. Als men vrij algemeen van mening is dat ook anderen een dergelijke maatschap moeten hanteren, kan beter niet van een waarde worden gesproken. Het begrip norm is dan beter op zijn plaats.

Algemeen wordt aangenomen dat waarderij onderwijs nauwelijks mogelijk is. Alleen al de keuze van doelen en leerinhouden is vrijwel onmogelijk zonder waardecomponent. Het voorbeeld hierboven maakt duidelijk dat ook de waarden van docenten in de lespraktijk een belangrijke rol spelen. Het is van belang dat docenten zich bewust zijn van deze waarden. Dat maakt een consistente gedragslijn in de lespraktijk mogelijk. En docenten kunnen dan ook beter hun opstelling tegenover leerlingen verklaren. Zo zal een docent die geen antwoord geeft op een vraag van een leerling, toch moeten uitleggen waarom hij niet wil antwoorden.

Ook leerlingen verkeren dagelijks in situaties waarin waarden een rol spelen. Neem bijvoorbeeld het kopen van kleren. Welke kleren kopen leerlingen? En doen ze daarbij mee aan de mode? Of kopen ze alleen nieuwe kleren als de oude versleten zijn?

Bij deze aankoopbeslissingen spelen verschillende afwegingen een rol. En bij deze afwegingen zijn waarden vaak de doorslaggevende factor voor de uiteindelijke keuze. Mooi zijn (kleur en vorm van de kleding is belangrijk), de eigen identiteit (kiezen voor opvallende kleren) en veiligheid (niet opvallen door wel of juist niet aan de mode mee te doen) zijn een aantal van deze waarden.

Niet iedereen zal bij een aankoopbeslissing of een andere keuze handelen op grond van eigen waarden. Zo conformeren veel leerlingen zich aan het koopdrag van anderen omdat ze nog nauwelijks eigen waarden tot richtsnoer van hun handelen hebben gemaakt. Deze situatie kan veranderen als leerlingen hun eigen waarden ontwikkelen. Als dit het doel van het onderwijs is, spreekt men van *waardenontwikkeling*.

Men kan ook in strijd met de eigen waarden handelen. Zo kan een leerling niet op de hoogte zijn van alle consequenties van een aankoopbeslissing, bijvoorbeeld op het gebied van het milieu. Een beslissing die in strijd is met de eigen waarden, kan ook het gevolg zijn van conflicterende waarden. Esthetische waarden (dus kiezen voor een lekker geurtje, een mooi auto) zijn niet zelden in strijd met waarden op het gebied van de zorg voor de omgeving (dus kiezen voor duurzame en milieuvriendelijke produkten). Deze discrepantie vereist dat bij de aankoopbeslissing gezocht wordt naar produkten die aan beide waarden voldoen of dat sommige waarden prioriteit krijgen boven andere. Een welloverwogen aankoopbeslissing berekent dat men zich bewust is van de eigen waarden en de dis-

crepancies hiertussen. Als deze bewustwording het doel van het onderwijs is, spreekt men van *waardenverheldering*.

Een docent kan in de lessen expliciet en op gestructureerde wijze aandacht besteden aan de ontwikkeling en de verheldering van het waardebesef bij leerlingen. Hierna spreken we dan van waardenonderwijs. In de volgende twee paragrafen gaan we in op de vraag op welke wijze lesmateriaal hierbij een rol kan spelen.

6.2 Een voorbeeld over de wapenindustrie

We geven hier een voorbeeld van lesmateriaal dat gericht is op de ontwikkeling en verheldering van waarden door leerlingen.¹

Voorbeeld 1

Klaas, Henk en Jeanette zitten in de kantine. Ze hebben alle drie net hun eindexamen meegedaald. Opgewonden komt hun vriendin Marie binnen.

Marie: Hé, moet je eens luisteren. Ik kan een baantje krijgen!

Jeanette: Waar kun je die baan krijgen?

Marie: Bij 'Dutch Instruments'. Ze konden daar nog iemand op het kantoor gebruiken.

Jeanette: Maar 'Dutch Instruments', dat is toch die wapenfabrik?

Marie: Nou, ja en nee. Ze maken infraroodkijkers voor nachtelijke gevechten. Maar verder maken ze ook gewone verrekijkers en optische instrumenten.

Henk: Waar krijg jij dan mee te maken?

Marie: Dat weet ik niet, maar ik moet er nog een keer heen om te praten. Een af rondend gesprek noemen ze dat. Ik zal het eens vragen.

¹ Zou jij in de plaats van Marie ook solliciteren bij Dutch Instruments?

² Mensen vinden werk om heel verschillende redenen belangrijk. We noemen een aantal redenen:

a Het gaat hen in de eerste plaats om het verdienen van een behoorlijk inkomen.

b Het gaat hen in de eerste plaats om leuke werkomstandigheden, zoals leuke collega's, afwisselend werk, enzovoort.

c Verklaar waarom de reden die je het cijfer 1 gaf, voor jou de belangrijkste reden is.

¹ Voorbeeld 1 bevat een vrije bewerking van experimenteel lesmateriaal van de SLO: Eisenhower's les, SLO, Enschede, 1981, blz. EL1 en EL4

3 Leg uit waarom je wel of niet in de plaats van Marie bij Dutch Instruments wil solliciteren. Maak daarbij gebruik van je antwoorden bij vraag 2.

Er wordt veel geld uitgegeven voor militaire doeleinden. En de Nederlandse industrie profiteert hiervan. Nederland hoort bij de tien grootste wapenexporteurs van de wereld. In 1990 verkocht de Nederlandse wapenindustrie voor ruim 3,5 miljard gulden aan het buitenland. Een deel van deze export gaat naar armere landen. Enkele grote afnemers zijn bijvoorbeeld India, Indonesië, Taiwan en Turkije. Daarnaast verkoopt de wapenindustrie ook aan de Nederlandse overheid.

De militaire productie levert veel werkgelegenheid op. In Nederland verdienen tienduizenden mensen er hun brood mee. Bijvoorbeeld bij Philips, want Philips is de grootste militaire producent van Nederland.

De laatste jaren is de militaire productie in de wereld wat afgenomen. Dat komt omdat Noord-Amerika en West-Europa beter kunnen ophalen met de landen uit Oost-Europa en de voormalige Sovjet-Unie. Maar de daling van de militaire productie is bescheiden. Sommige landen hebben zoveel ruzie dat er een grote kans op oorlog is. En op veel plaatsen in de wereld is er burgeroorlog of bijna burgeroorlog. Denk bijvoorbeeld aan Afrika, het Midden-Oosten en Oost-Europa. Al deze regionale brandhaarden zorgen ervoor dat er nog veel wapens worden gekocht.

Toch staan veel wapenfabrikanten voor de vraag of het niet beter is om andere producten te maken. De overschakeling van militaire producten naar andere producten heet conversie.²

4 Lees de tekst hiervoor.

- a Waarom is de militaire productie afgenomen?
- b Door welke oorzaak worden toch heel veel wapens gekocht?
- c Neem aan dat binnen Dutch Instruments gedacht wordt over conversie. Wat betekent dit voor Marie? Leg je antwoord uit.

De volgende ochtend komen Jeanette, Klaas en Marie elkaar op straat tegen. Marie kijkt wat bezorgd.

Marie: Ik ben vanochtend weer naar Dutch Instruments geweest. Ze willen me plaatsen als receptioniste op de afdeling waar telescopen voor duikboten worden gemaakt.

Jeanette: Mm, daar zou ik niet willen werken. Al die torpedo's en zo. Ze worden gebruikt om mensen mee te doden.

Marie: Tja, ik loop eraover na te denken. Maar wat moet ik anders? Zoveel werk is er niet hier in de stad. Misschien krijg ik nooit meer een baan aangeboden. En onderzuchten hoeven ze niet te gebruiken om oorlog te voeren. Ze zijn ervoor om oorlog te voorkomen.

Jeanette: Ach nee, je weet zelf hoeveel oorlogen er in de wereld zijn. Hoe meer wapens, hoe meer oorlogen. Ik heb laatst zelfs gehoord dat Dutch Instruments ook aan veel andere landen wapens verkoopt. Vooral aan arme landen en daar worden juist veel oorlogen gevoerd.

Marie: Ja, dat is misschien wel waar, maar als onze fabriek niet levert, dan staan er altijd wel andere landen klaar. En als iedereen er zo over zou denken, zijn er weer een paar duizend werklozen bij.

Klaas: Hoe lang kun je daar werken? Straks sta je over een paar jaar toch nog op straat.

Marie: Dat weet ik niet.

Klaas: Dat zou ik wel willen weten. Maar heb je al besloten wat je doet?

Marie: Nee, morgen moet ik beslissen. Ik moet er nog eens een nachte over slapen.

5 In het bovenstaande gesprek staan verschillende argumenten voor en tegen de nieuwe baan van Marie.

- a Schrijf drie argumenten op om de baan wel aan te nemen.
- b Schrijf drie argumenten op om de baan niet aan te nemen.
- c Welk twee argumenten zou jij zwaar tellen als je voor de keuze van Marie komt te staan? Licht je antwoord toe.
- d Geef je mening over het aannemen van werk in de wapenindustrie. Motiveer je antwoord.

6.3 Lesmateriaal en waardenonderwijs

Veel leerlingen hebben moeite om zich een weloverwogen eigen mening te vormen. Ze zullen de eerste vraag in voorbeeld 1 waarschijnlijk vrij willekeurig en snel met een ja of nee beantwoorden en daarbij niet of nauwelijks een motivering geven. Veel docenten stellen om die reden de vraag ter discussie of het onderwijs wel zoveel aandacht aan meningsvorming moet besteden.

De problemen bij de beantwoording van meningsvragen schuilen vooral in het beargumenteren van de mening. Veel leerlingen hebben juist al heel snel een mening – vaak radicaal – over de meest uiteenlopende vraagstukken. Ze moeten echter leren om deze meningen te onderbouwen door verschillende argumenten tegen elkaar af te wegen. Deze afweging van argumenten is een procedure waarbij veel leerlingen begeleiding nodig hebben. Voorbeeld 1 biedt voor hen een dergelijke ondersteuning om zich een mening te vormen.

In lesmateriaal en in lessen waar een geroutineerde meningsvorming het doel is, moet in onze opvatting expliciet aandacht worden besteed aan waarden die aan deze meningsvorming ten grondslag liggen. Bij het maken van de vragen uit voorbeeld 1 geven leerlingen aan welke argumenten voor hen belangrijk zijn om wel of niet te kiezen voor een baan in de wapenindustrie. Feitelijke informatie over de wapenindustrie (met betrekking tot productie, handel en werkgelegenheid) en de bewapening (conflicten, het gebruik van wapens, de inrichting van politieke systemen) spelen bij deze keuze een rol. Maar de eigen waarden zijn minstens zo belangrijk.

Zo staan leerlingen voor de vraag naar de zinngiving van werk. Als het hen in de eerste plaats om plezierig werk of om de beloning gaat, zullen ze de vragen anders beantwoorden dan wanneer het niet van werk voorop staat. Wanneer het maatschappelijk nut van werk een waarde voor leerlingen is, spelen andere argumenten dan de aard en de beloning van het werk een rol bij de keuze voor een baan in de wapenindustrie. We denken bijvoorbeeld aan de vraag of bescherming van een democratisch systeem bewapening en eventueel oorlog rechtvaardigt.

² De gegevens zijn ontleend aan het Sipri-yearbook: World Armaments and Disarmament. Yearbook 1990. Oxford University Press, New York, 1990

Deze vraag is echter niet op grond van feitelijke informatie te beantwoorden. Het gaat hier om fundamentele waarden ten aanzien van het menselijk leven. Deze waarden komen echten nauwelijks aan bod in voorbeeld 1. Het voorbeeld is vooral bedoeld als lesmateriaal dat waardenonderwijs over de zingeving van het eigen werk ondersteunt.

De eerste vraag in voorbeeld 1 vereist geen weloverwogen mening van leerlingen. Er wordt niet gevraagd naar een motivering. Het gaat bij deze vraag om een voorlopige, intuïtieve standpuntbepaling over het eigen gedrag. Vraag 1 heeft als bedoeling dat leerlingen zich betrokken voelen bij het thema. In hoofdstuk 2 gaan we meer informatie over deze werkwijze. De vraag is geslaagd te noemen als leerlingen geïnteresseerd raken in het thema, ook als ze hun houding niet kunnen onderbouwen.

Vraag 1 kan ook een evaluatieve functie vervullen in het proces van waardenontwikkeling en meningsvorming. De docent kan deze en soortgelijke vragen herhalen bij de afsluiting van het thema. Hij evaleert dan in hoeverre het leerproces tot een verschuiving of nuancering van de houding en standpunten van leerlingen heeft geleid.

Het verschil tussen een vraag naar de mening over het gedrag van een ander is klein. Vraag 1 had ook kunnen luiden: 'Ben je het eens met de sollicitatie van Marie bij Dutch Instruments?' Een waarde als toelant kan dan tot het antwoord leiden: 'Ik vind het prima dat Marie bij Dutch Instruments solliciteert.' Waarden zijn richtsnoer voor het handelen, de houding en opvattingen van mensen. De waarden die van belang zijn voor de houding van leerlingen tegenover het gedrag van andere mensen en de opvattingen die daaruit voortvloeien, horen niet bij het thema in voorbeeld 1. Door de vraagstelling kunnen ze ook niet aan de orde. Bij de beantwoording van vraag 1 vertellen leerlingen iets over hun eigen gedrag. Ze geven geen standpunt over de sollicitatie van Marie. In vraag 1, 2, 3 en 5c wordt steeds de nadruk gelegd op het eigen handelen van leerlingen. Daarmee is het lesmateriaal gericht op waarden en op daaruit voortvloeiende opvattingen die voor leerlingen zelf belangrijk zijn.

De vragen na vraag 1 zijn bedoeld om de leerlingen houvast te geven bij het denkproces dat nodig is om zich een afgewogen mening te vormen. Bij de tweede vraag denken leerlingen na over de vraag waarom werk wel of niet belangrijk voor hen is. De hier genoemde motieven om te werken, vormen een weerspiegeling van verschillende waarden ten aanzien van werk. Met hun antwoorden geven leerlingen aan welke waarden voor hen belangrijk zijn. Het kan zijn dat ze nooit echt goed hebben nagedacht over deze vraag. In dat geval stimuleert vraag 2 tot waardenontwikkeling.

Vraag 3 vervult een essentiële rol in voorbeeld 1. Het is een herhaling van vraag 1, maar daarbij wordt van leerlingen een motivering gevraagd. Essentieel is dat leerlingen in de motivering gebruik moeten maken van hun antwoorden bij vraag 2. Neem aan dat leerlingen bij vraag 2 'nuttig werk' een lage prioriteit geven. Bij

vraag 3 antwoorden ze echter dat ze niet solliciteren in de plaats van Marie. Het zal moeilijk voor hen zijn om hier een goede argumentatie voor te geven omdat er sprake is van conflicterende waarden. Misschien letten leerlingen dan niet op de vraag en maken ze geen gebruik van hun antwoorden bij vraag 2. Ze antwoorden bijvoorbeeld dat ze niet in de wapenindustrie willen werken. Ze kunnen ook het volgende proberen: 'Ik zou niet solliciteren omdat je daar weinig verdient.' Deze informatie staat neergens in voorbeeld 1. Bij dergelijke antwoorden kan de docent hen vragen om hun mening nader te verduidelijken. Op deze wijze leidt vraag 3 tot waardenverheldering. Dat zal ook het geval zijn als leerlingen bij het beantwoorden van vraag 3 hun antwoorden bij vraag 2 gaan aanpassen. Kennelijk zien ze dan zelf in dat er sprake is van conflicterende waarden. Ze denken na over hun eigen waarden en gaan andere prioriteiten stellen.

Als leerlingen 'nuttig werk' bij vraag 2 een hoge prioriteit geven, zullen ze bij vraag 3 een nadere uitleg moeten geven van waarom ze de wapenindustrie al dan niet nuttig vinden. In dat geval hoeft van hen niet meer dan een eerste voorlopige mening verwacht te worden. Het lesmateriaal geeft na vraag 3 meer mogelijkheden voor deze leerlingen om hun mening nader te onderbouwen of te nuanceren. Leerlingen hebben het gemakkelijk als ze bij vraag 2 'nuttig werk' een hoge prioriteit geven en bij vraag 3 antwoorden dat ze best willen solliciteren als het werk leuk is of goed betaald wordt. Het voorbeeld over de wapenindustrie vormt voor hen geen echt probleem. Maar na vraag 3 wordt ook van deze groep leerlingen verwacht dat ze gaan nadenken over het nut van werken in de wapenindustrie.

Een afgewogen meningsvorming vereist dat de pro's en contra's van een mening tegenover elkaar worden afgewogen. Bij deze afweging zijn waarden èn feitelijke informatie belangrijk.

De docent zal de leerlingen van de benodigde informatie moeten voorzien. In voorbeeld 1 geeft de tekst na vraag 3 informatie over de wapenindustrie. Het gaat hier vooral om informatie over de afnemers van de wapenindustrie en over de betekenis voor de werkgelegenheid. Vraag 4 dient voor de verwerking van deze informatie. Voor de beantwoording is het nodig om de tekst zorgvuldig te lezen. Het verstrekken van informatie aan leerlingen in het kader van waardenonderwijs vormt een probleem. Informatie is niet waardevrij. Een eenzijdige selectie van feitelijke informatie kan de meningsvorming sterk beïnvloeden in de gewenste richting van de docent of de schrijver van lesmateriaal. Het verstrekken van gekleurde informatie lijkt ons bijna onvermijdelijk. Maar dat kan zorgvuldig gebuiken door de toepassing van enkele journalistische regels:

- 1 Een gescheiden presentatie van meningen en feiten. Het moet steeds duidelijk zijn wanneer er sprake is van een mening, zodat deze niet kan worden geïnterpreteerd als een feit. In voorbeeld 1 bevattet de tekst na vraag 3 feitemateriaal en het gesprek tussen de leerlingen na vraag 4 bevat verschillende meningen.
- 2 Selectie van informatie die voorstanders èn tegenstanders hanteren bij het argumenteren van hun mening.

Op een verantwoorde selectie van informatie en bronnen gaan we hier niet nader in.

Vraag 5 kan tot slot gezien worden als de laatste fase in het proces naar een afweg oordeel. Bij vraag 5a en 5b verwerken leerlingen de informatie uit het gesprek voor deze vraag. Deze informatie bestaat uit een aantal argumenten voor en tegen het aannemen van werk in de wapenindustrie. Ze zijn deels persoonlijk en deels maatschappelijk van aard. Argumenten van persoonlijke aard zijn bijvoorbeeld:

- Het is lastig om elders werk te krijgen.
- Het is onzeker of het werk blijft (vanwege de conversie).
- Wapens zijn moreel onaanvaardbaar.

Argumenten van maatschappelijke aard zijn bijvoorbeeld:

- Wapenindustrie is goed voor de werkgelegenheid.
- Met wapens voorkom je oorlog.
- Als wij geen wapens verkopen, doen andere landen het.
- De wapenindustrie vergroot de kans op oorlog.

Voor de docent is het interessant om na te gaan welk soort argumenten prioriteit krijgt bij vraag 5c. Het is heel goed mogelijk dat leerlingen ook hier argumenten noemen die schijnbaar tegenstrijdig zijn. Neem bijvoorbeeld aan dat de veiligheid en zekerheid van werk voor een leerling een belangrijke waarde is. Op basis van de informatie uit de tekst voor vraag 4 concludeert deze leerling dat deze onzekerheid bestaat. Tegelijkertijd denkt deze leerling positief over de wapenindustrie vanwege de opvatting dat wapens de kans op oorlog verminderen. In dat geval zal deze leerling bij vraag 5d een afweging moeten geven van argumenten van persoonlijke en maatschappelijke aard. Dit vereist opnieuw een ontwikkeling of verheldering van de eigen waarden. Het gaat hier om een keuze voor eigen zekerheid of voor een nuttige bijdrage aan de maatschappij. Bij vraag 5 zijn meer combinaties van argumenten denkbaar die tot een dergelijke afweging leiden.

Het lesmateriaal in voorbeeld 1 is gericht op waardenonderwijs. Lesmateriaal heeft daarbij echter een beperkte, ondersteunende functie. De rol van de docent is van groot – zo niet groter – belang. In de volgende paragraaf gaan we hier nadere op in.

kunnen omgaan met het lesmateriaal. Lessijken verschillen: de aanpak van de ene docent kan voor hem of haar heel geslaagd zijn, maar voor een ander onmogelijk. We proberen dan ook niet om een eenduidig recept voor te schrijven. We beperken ons tot de rol van de docent in een klassegesprek. Een klassegesprek geeft leerlingen de kans om kennis te nemen van elkaars meningen en om de eigen mening te toetsen aan die van anderen. Voor de docent betekent het leiden van een gesprek vooral de vaardigheid om de juiste vragen te stellen en om te luisteren.

In voorbeeld 2 staan drie lesprotocollen waarin een docent verschillend reageert op antwoorden van leerlingen. In elk lesprotocol begint de docent het klassegesprek met de eerste vraag uit voorbeeld 1.

Voorbeeld 2

Lesprotocol 1

Docent: Linda, zou jij ook solliciteren bij Dutch Instruments?

Linda: Nee hoor, ik wil niets met de wapenindustrie te maken hebben.

Docent: Nou, dat is duidelijk. De wapenindustrie leeft van oorlog en ...

Lesprotocol 2

Docent: Linda, zou jij ook solliciteren bij Dutch Instruments?

Linda: Nee hoor, ik wil niets met de wapenindustrie te maken hebben.

Docent: Je wil dus niets te maken hebben met mensen die in de wapenindustrie werken?

Lesprotocol 3

Docent: Linda, zou jij ook solliciteren bij Dutch Instruments?

Linda: Eh ... nee, eh ... maar als ik er genoeg mee zou verdienen.

Docent: Ja?

In lesprotocol 1 en 2 is sprake van een leerling met een vrij stellige mening. Het is echter niet duidelijk waarom deze leerling deze mening heeft. In het eerste lesprotocol reageert de docent hierop met een uiteenzetting. Deze uiteenzetting bevat zijn eigen mening. Bij waardenontwikkeling en waardenverheldering als doelstelling lijkt deze reactie minder gewenst. De docent buigt de discussie om van de mening van zijn leerling naar die van hemzelf. Het gaat om hetzelfde standpunt. Maar de waarden die eraan ten grondslag liggen hoeven niet dezelfde te zijn. Het waarom van de mening van de leerling in lesprotocol 1 zal onduidelijk blijven, misschien ook voor haarzelf. Een ander nadeet van deze reactie van de docent is dat leerlingen al snel denken dat hun mening er niet toe doet. De docent had Linda niet om haar mening hoeven vragen. Hij had net zo goed kunnen beginnen met zijn uiteenzetting. Ook kunnen leerlingen het idee krijgen dat hun mening goed of fout is. De docent presenteert zijn mening als feitelijke informatie. Hij had ook kunnen zeggen: 'Ik vind dat de wapenindustrie leeft van oorlog'

6.4 De rol van de docent bij waardenonderwijs

Leerlingen kunnen de vragen in voorbeeld 1 individueel maken. Sommige leerlingen maken ze zeer snel. Een docent kan op zijn beurt de vragen ook snel bespreken. Hij vraagt bijvoorbeeld aan één of twee leerlingen om hun antwoord op een vraag voor te lezen en gaat vervolgens verder naar de volgende vraag. Deze werkwijze is weinig effectief voor het bereiken van het gestelde doel: waardenverheldering en waardenontwikkeling bij leerlingen. Leerlingen hoeven zo nauwelijks na te denken over hun eigen waarden.

Het lesmateriaal in voorbeeld 1 biedt vooral bij een actieve rol van de docent ondersteuning bij de ontwikkeling van waardenbesef en ordeelsvermogen. Het is onmogelijk om op deze plaats recht te doen aan alle manieren waarop docenten

en ...' Door deze benadering blijft een kans liggen om leerlingen te stimuleren tot een overdenking van hun waarden.

In lesprotocol 2 probeert de docent de leerling ertoe te bewegen iets meer te zeggen over de achtergrond van haar mening. Maar er is kennelijk sprake van een misinterpretatie. De leerling geeft immers een mening over de wapenindustrie, terwijl de docent denkt dat ze het heeft over de mensen die in de wapenindustrie werken. Door de vraagende vorm waarin de docent de woorden van de leerling interpreert, heeft zij echter de kans om dit recht te zetten. Als de docent hier niet de vraagende vorm had gebruikt, was het gesprek snel doodgebloed. Nu geeft hij aan dat haar mening er wel degelijk toe doet.

In het derde lesprotocol is sprake van een leerling die wel over de vraag heeft nagedacht, maar onzeker is over het antwoord. Ook hier gebruikt de docent de vraagende vorm. Met een simpel 'ja?' of woorden van gelijke strekking kan een docent proberen leerlingen te stimuleren tot een nadere overweging van hun argumenten, in dit geval tot verdere waardenverheldering en zo mogelijk waardenontwikkeling.

Vragen stellen helpt leerlingen om hun mening beter te verwoorden of om na te denken over hun waarden. Vooral eenvoudige, neutrale vragen komen hier in aanmerking, zoals 'ja?', 'waarom denk je dat?' en 'hoe bedoel je dat?' Het resultaat van vragen als deze hangt af van de aanleiding voor de vraag. In lesprotocol 1 en 2 zal de leerling een nadere uitleg van haar mening moeten geven. Ze expliqueert dan de informatie en de waarden waarop haar standpunt berust. In lesprotocol 3 zal de leerling nader aan moeten duiden op grond van welke argumenten ze twijfelt. Het gaat om het motiveren van de keuze voor een bepaald standpunt. Bij dit alles is het voor de docent belangrijk om goed te luisteren. Het is vaak lastig om de woorden van leerlingen goed te interpreteren. Door misinterpretaties van de docent voelen leerlingen zich al snel niet begrepen en raken gedemotiveerd. Ook suggestieve vragen functioneren niet in een proces van waardenontwikkeling. Neem aan dat een docent in lesprotocol 3 vraagt: 'Maar je wilt toch niet in de wapenindustrie werken?'. Lang niet alle leerlingen die daar geen bezwaar tegen hebben, zullen antwoorden: 'Ja, dat zou ik best wel willen.' Suggestieve vragen maken veelal een antwoord overbodig.

Een discussie tussen leerlingen is een goed instrument in het waardenonderwijs. Dat geldt met name voor thema's waarbij de meningen in de klas verdeeld zijn. Als leerlingen het niet met elkaar eens zijn en hun mening tegenover elkaar verdedigen, zullen ze hun mening nader moeten motiveren. Als snel zal daarbij blijken dat er waarden in het geding zijn. Bijvoorbeeld: 'Ik vind het onrechtvaardig dat ... of: 'Ik snap niet hoe iemand kan zeggen dat ...'. Een confrontatie met de waarden van anderen kan ertoe leiden dat leerlingen de eigen waarden nader overdenken. Dit veronderstelt echter wel dat leerlingen naar elkaar luisteren. Soms geeft dit aanleiding tot warrige discussies tussen leerlingen. Voortzetting van een warrige discussie heeft weinig zin. Maar afkappen betekent dat een belangrijke mogelijkheid tot waardenontwikkeling ontbreekt.

Het is van belang om discussies tussen leerlingen te structureren. Daartoe bestaan

veel mogelijkheden. In bijna elk didactisch handboek staat een beschrijving van deze mogelijkheden. Ze stimuleren leerlingen om met elkaar te discussiëren en naar elkaar te luisteren. Dit is niet de plaats voor een uitgebreide beschrijving van al deze werkvormen. Wel willen we ter oriëntatie enkele noemen.

1 *Opdrachten om de luistervaardigheid te verbeteren*

- Leerlingen maken afwisselend verslag van discussies.
- Intermezzo's inlassen in discussies waarin leerlingen de opdracht krijgen om meningen van zichzelf en anderen samen te vatten.
- De klas in groepen verdelen. Leerling A vertelt iets, leerling B vertelt het na totdat leerling A akkoord gaat met de weergave, leerling C observeert.

2 *Rollenspel*

Leerlingen spelen een bepaalde situatie na. Elke leerling krijgt een rol waarin hij een mening (of zijn eigen mening) moet verdedigen.

3 *Schriffronde*

Leerlingen geven schriftelijk commentaar op elkaars mening over een aantal stellingen.

4 *Stickerparade*

Leerlingen bedenken enkele stellingen. Met stickers geven ze daarna een positieve of negatieve waardering over elkaars stellingen.

5 *Kort geding*

Leerlingen bereiden zich voor op een proces waarbij ze zoveel mogelijk argumenten voor of tegen een bepaalde stelling, maatregel, verschijnsel (bijvoorbeeld de wapenindustrie) moeten bedenken.

Klassengesprekken en discussies tussen leerlingen nemen tenuit in beslag. Veel docenten zien daarom als nadruk van waardenonderwijs dat er zoveel lestijd mee gemoeid is. Weliswaar wordt meningsvorming in toenemende mate vereist volgens leerplannen en examenprogramma's, in de praktijk wordt op het eindexamen van leerlingen nog zelden een afgewogen mening verwacht. Er wordt wel inzicht verwacht in verschillende, vaak abstracte, economische problemen. Veel docenten besteden liever hier de schaarse lestijd aan. Waardenonderwijs hoeft echter niet veel lestijd in beslag te nemen. In de volgende paragraaf gaan we hier nader op in.

6.5 De selectie van thema's

Vanuit de samenleving wordt een veelvuldig beroep gedaan op het onderwijs om leerlingen op te voeden tot burgers die zich verantwoord gedragen, in overeenstemming met algemeen aanvaarde maatschappelijke waarden. Dit heeft er bijvoorbeeld toe geleid dat milieu-educatie, ontwikkelingseducatie en consumenteneducatie een grotere rol spelen dan voorheen bij het vak economie in het voortgezet onderwijs.

Vanuit de traditie van het vak economie worden deze en andere onderwerpen echter vaak aan de orde gesteld zonder dat er aandacht is voor waarden. In navol-

ging van Robbins definitie van het economisch handelen beschouwen veel economen waarden, als grondslag voor keuzegedrag, niet tot hun domein.³ Het gaat om de relatie tussen behoeften en de beperkte middelen met verschillende aanwendungsmogelijkheden om in deze behoeften te voorzien. Deze relatie kan gedomineerd worden door waarden die leiden tot rationeel gedrag, efficiency of nutsmaximalisatie. Maar dan nog vormen ze uitgangspunt en geen onderwerp van studie. Vanuit dit gezichtspunt zijn waarden verder voorval van invloed op de aard van de persoonlijke en maatschappelijke behoeften en staan ze vanuit een economische invalshoek niet ter discussie.

Maar juist bij deze opvatting over het vak economie kan er bij een reeks van onderwerpen gemakkelijk en zonder extra veel tijd aandacht besteed worden aan waarden. Het is een kleine stap om aandacht te besteden aan de waarden die ten grondslag liggen aan de verschillende behoeften en daardoor het keuzegedrag meebepalen. Waardenonderwijs is mogelijk bij alle onderwerpen waarbij sprake is van besluiten door consumenten, producenten of overheidsinstellingen. Waarden zijn bijvoorbeeld van invloed op investeringsbesluiten van producenten. Winsverwachtingen zijn hierop van invloed, maar ook waarden spelen een rol, zoals zekerheid (risico-afkeer), macht, en dergelijke. De besluiten van de overheid in het kader van de economische politiek is een ander voorbeeld van een thema waarbij een docent aandacht kan besteden aan waarden die hiermee gemoeid zijn. Een hoge prioriteit voor een evenwichtige groei van het nationale product kan verklaard worden vanuit waarden als veiligheid en zekerheid (een geleidelijke groei geeft stabilitéit), rechtvaardigheid (een geleidelijke groei geeft ruimte voor de oplossing van problemen van bepaalde bevolkingsgroepen) en zorg voor het milieu (het gaat om selectieve groei van het nationale produkt). We geven een voorbeeld van een vraag over dit onderwerp, waarbij leerlingen een eigen mening moeten ontdekken.

Voorbeeld 3

De overheid staat voor de keuze om een groot investeringsproject van een Nederlands industrieel bedrijf te ondersteunen. Voorstanders van deze ondersteuning door de overheid voeren aan dat het veel werk oplevert en dat bij achterwege blijven van de steun, dit bedrijf en daarmee deze industrietak voor Nederland vertoren gaat. Tegenstanders wijzen op het sterk vervuilende karakter van dit industriële bedrijf.

Vraag:

- De overheid besluit tot ondersteuning van het bedrijf. Welke van de vijf doelstellingen van economische politiek vindt de overheid dan belangrijk?
- De overheid besluit om het bedrijf niet te ondersteunen. Welke van de vijf doelstellingen van economische politiek vindt de overheid dan belangrijk?

- Neem aan dat jij moet besluiten om het bedrijf wel of niet te ondersteunen. Welk besluit neem je dan?
- Verklaar je besluit. Geef daarbij aan waarom je de argumenten van de voorstanders belangrijker of juist niet belangrijker vindt dan de argumenten van de tegenstanders.

Voorbeeld 3 is veel minder dan voorbeeld 1 expliciet gericht op de ontwikkeling en verheldering van waarden. Zo'n procedure als in voorbeeld 1 is ook niet altijd nodig. Bij voorbeeld 1 gaat het er vooral om dat leerlingen leren hoe ze zich een mening moeten vormen en dat bij de afweging van argumenten zowel informatie als waarden een rol spelen. Een docent kan een dergelijke procedure enkele keren herhalen. Daarna zullen leerlingen weten dat bij meningsvragen van hen gevraagd wordt om argumenten tegen elkaar af te wegen. Waardenonderwijs neemt daarna veel minder tijdstip in beslag en kan beter geïntegreerd worden bij de onderwerpen die in de les aan de orde zijn. Op deze wijze kan een docent de vraag in voorbeeld 3 gebruiken voor waardenonderwijs. Een kort klassegesprek naar aanleiding van de laatste vraag zal dan voldoende zijn om de waarden te verhelderen die aan de economische politiek ten grondslag liggen.

Het gebruik van een onderwerp als 'economische politiek' voor waardenonderwijs vereist een vrij sterk inlevingsvermogen van leerlingen. Leerlingen zullen zich moeten verplaatsen in de positie van de overheid. Vanuit deze positie geven ze vervolgens een mening over verschillende besluiten in het kader van de economische politiek en onderbouwen deze mening met eigen waarden. Maar het blijft om een theoretische situatie gaan voor leerlingen. Als leerlingen niet voorzien dat ze echt in de gevraagde positie terecht kunnen komen, dan worden hun antwoorden ook al snel theoretisch. Dergelijke onderwerpen kunnen voor vwo-leerlingen effectief zijn voor waardenonderwijs. Voor havo-leerlingen is het al veel lastiger. Onderwerpen zijn beter geschikt als er een relatie bestaat met de eigen situatie van de leerlingen. Voorbeeld 4 geeft daarvan een voorbeeld.⁴ Het lesmateriaal in dit voorbeeld is bestemd voor een les aan mavo-leerlingen. Bij deze les zijn de belangrijkste sociale verzekeringen reeds eerder aan bod geweest. Ook het loonstrookje is dan al behandeld.

Voorbeeld 4

Winwers en zwartwerkers
Johnny Slim (17 jaar) werkt bij een autohandelaar. Hij is autopootser. Johnny verdient per maand f 850,-. En dat bedrag krijgt hij zo in 't handje, zonder lonbriefje, zonder handtekening. Johnny en zijn baas voelen niks voor dat officiële gedoe. Johnny werkt zwart. Johnny kan wel wit werken maar dan gaat hij hetzelfde verdienen als Brian.

³ Robbins: An essay on the nature and significance of economic science. Second edition. London, 1935

⁴ Het voorbeeld is ontleend aan een manuscript van een in 1993 te verschijnen leerboek. VSLPC en SLO: Economisch bekennen. Leerlingenboek, deel 2. Malmberg. Den Bosch, 1993

- 1 Johnny ontvangt per maand f 850,-. Voor zijn baas komen daar geen loonkosten meer bij. Brian ontvangt per maand f 756,94, maar hij kost zijn baas per maand f 1030,84.
Vergelijk de financiële gegevens van Johnny en Brian.
- Bereken het financiële voordeel per maand voor Johnny door zwart te werken.
  - Bereken het financiële voordeel per maand van het zwart werken voor de baas van Johnny.
  - Bereken het financiële nadeel per maand van de overheid omdat Johnny niet wit maar zwart werkt.
- Zwart werken betekent vooraf een financiële stroop voor de overheid. Vaak verdelen de werkgever en de werknehmer onderling het geld dat bij witwerkers naar de overheid gaat. Veel zwartwerkers en hun bazen noemen dat weggegooid geld. Maar ze vergissen zich. Witwerkers en hun werkgevers kopen 'van alles' bij de overheid en daar betalen ze voor. Hieronder staat het 'boodschappenlijstje' van Brian.

Brian betaalt	bedrag	Brian koopt
loonheffing bestaande uit • belasting	f 46,51	collectieve voorzieningen, zoals politie, onderwijs, onderhoud straten, schoonmaken milieu, enzovoort.
• sociale premies voor iedereen	f 91,40	sociale zekerheid voor iedereen, zoals uitkeringen voor nabestaanden, uitkeringen van sommige ziektekosten, enzovoort.
sociale premies werknemers	f 48,77	sociale zekerheid voor werknemers, zoals uitkering bij werkloosheid, uitkering bij ziekte, uitkerings arbeidsongeschiktheid, vergoeding ziektekosten.

- De sociale premies uit de loonheffing zijn bestemd voor de *volksverzekeringen*. De volksverzekeringen bieden sociale zekerheid voor iedereen, bijvoorbeeld voor 65-plussers en voor kinderen zonder ouders. Daar betalen zwartwerkers als Johnny dus geen cent aan mee.

- 3 Bekijk het lijstje met aankopen van Brian nog een keer. Let vooral op de aankopen die Brian van de sociale premies voor werknenmers betaalt.
- Johnny krijgt **gén uitkering** bij ziekte en Brian **wéél**. Leg uit waarom.
  - Noem drie andere uitkeringen die Johnny mis kan lopen.
  - Zou jij zelf net als Johnny of liever zoals Brian geld willen verdienen? Leg je antwoord uit.

Brian koopt ook sociale zekerheid voor hemzelf en voor andere werknenmers die wit werken. Hij betaalt sociale premies die zijn bestemd voor de *werknemersverzekeringen*. De uitkeringen van de werknenmersverzekeringen betaalt de overheid uit de sociale premies voor werknenmers. Zwartwerkers zoals Johnny betalen de sociale premies niet en zijn dus ook niet verzekerd voor de werknenmersverzekeringen.

- 4 Het mag niet wat Johnny en zijn baas doen.
- Zwart werken is wettelijk verboden. Leg uit waarom.
  - Welk risico lopen zwartwerkers en hun bazen?

Iedereen hoort mee te betalen aan de collectieve voorzieningen en de sociale zekerheid in Nederland. Als de overheid ontdekt dat iemand zwart werkt, krijgt deze persoon straf. De belastingen en sociale premies moeten alsnog worden betaald en zij worden verhoogd met een boete.

- 5 Inez heeft twee banen. Ze werkt bij het schoonmaakbedrijf Quick-Wit en verdient daarmee bruto f 850,- per maand. Van dit loon betaalt zij loonheffing en sociale premies. Daarnaast werkt ze één dag in de week in een wasserette. Daarmee verdient ze f 400,- gulden per maand. Over deze verdiensten betaalt ze **géén** loonheffing en sociale premies.

Inez werkt ook één dag in de week in de wasserette voor f 400,- per maand. Voor Inez is het een bijbaan omdat ze huisvrouw is

- Hoeveel verdient Inez per jaar?
- Hoeveel verdient Inez in totaal per jaar?
- Is het werk van Inez voor Quick-Wit wit of zwart werk? Leg je antwoord uit.
- En het werk van Inez bij de wasserette, is dat wit of zwart? Leg je antwoord uit.

Inez werkt gedeeltelijk zwart en Inez denkt misschien ook dat ze zwart werkt. Maar bij Inge is dat niet zo omdat zij geen andere verdiensten heeft. Tot een inkomen van ruim f 5000,- per jaar hoeft niemand loonheffing te betalen.

De overheid wil van de lagere lonen wél premies voor de werknenmersverzekeringen. Maar daarvoor moet de werkgever zorgen. Stel dat de werkgever deze premies niet betaalt. Dan is de werkgever fout en heeft de werknehmer toch recht op de sociale zekerheid voor werknenmers. Maar er zijn uitsonderingen. Als je oppas bent of een kramenwijk hebt, heb je geen recht op de sociale zekerheid van werknenmers. Je bent ook niet verzekerd als je werk doet wat je helemaal niet mag doen, omdat je bijvoorbeeld te jong bent.

- 2 Bekijk het lijstje met aankopen van Brian bij de overheid. Let vooral op de aankopen die Brian van de loonheffing betaalt.
- Noem twee aankopen van Brian waarvan iedereen profiteert.
  - Wat zou jij als schooler er van merken als bijna iedereen net als Johnny zwart gaat werken?
  - Wat zouden 65-plussers ervan merken als bijna iedereen zwart gaat werken?
- De collectieve voorzieningen die de overheid uit de loonheffing betaalt, zijn voor iedereen. Waar witwerkers voor betalen, profiteren zwartwerkers zoals Johnny gratis mee.

Het lesmateriaal in voorbeeld 4 is gericht op een combinatie van doeleinden. Eén daarvan is de uitleg van de begrippen werknemersverzekeringen en volksverzekeringen. Deze begrippen worden gerelateerd aan de situatie van iemand die een voudig werk bij een autohandelaar doet. Veel leerlingen hebben soortgelijk werk als bijverdienst. Daarmee wordt een relatie gelegd met de situatie die leerlingen kennen en die hun eigen situatie kan zijn. Een tweede doel is de uitbouw van de kennis van leerlingen over sociale premies, belastingen en sociale verzekeringen door deze kennis te relativeren aan zwart werk. Opnieuw wordt in vraag 2 en 3 de relatie gelegd met hun eigen situatie. Een derde doel is de meningsvorming van leerling over zwart werk.

Net als in voorbeeld 3 geeft deze integratie van leerstof in waardenonderwijs een sterke tijdsbesparing voor de docent. Het gebruik van voorbeeld 4 is echter voor meer leerlingen haalbaar. Het voorbeeld doet een minder groot beroep op het inlevingsvermogen van leerlingen. Veel leerlingen hebben een bijverdienst of een vakantiebaan. Dat maakt het mogelijk voor de docent om rechtstreeks naar hun eigen waarden te vragen. Een docent kan maar aanleiding van het lesmateriaal aan leerlingen vragen of ze zelf zwart willen werken. De informatie over de afdracht van belastingen en premies voor volksverzekeringen maakt het mogelijk om nadere in te gaan op de tegenstelling tussen het persoonlijke belang en het belang van anderen. De informatie over de afdracht van sociale premies voor de werkneversverzekeringen maakt het mogelijk om leerlingen te vragen in hoeverre eigen zekerheid belangrijk voor hen is.

Onderwerpen waarbij sprake is van keuzemogelijkheden zijn geschikt voor waardenonderwijs, vooral als leerlingen interesse in de keuze hebben of zich ermee kunnen identificeren. Daarnaast is het van belang om onderwerpen te selecteren waarbij leerlingen verschillende meningen hebben en verschillende waarden aan hun mening ten grondslag liggen. Als leerlingen het meteen al met elkaar eens zijn, is er voor hen geen reden om veel langer over hun mening na te denken. Een docent kan dan proberen om leerlingen te confronteren met andere meningen of andere waarden. Wanneer leerlingen hun mening echter redelijk kunnen ontdekken, lijkt waardenonderwijs bij zo'n onderwerp minder belangrijk.

Soms zijn de meningen van leerlingen gebaseerd op foute informatie en lijkt het dat de hele klas het met elkaar eens is. In dat geval is waardenonderwijs relevant voor leerlingen. Iets dergelijks kan het geval zijn bij het thema 'zwart werken'. In voorbeeld 4 staat na vraag 5 de opmerking: 'Inge denkt misschien ook dat ze zwart werkt. Maar bij Inge is dat niet zo.' Het is een opmerking die van toepassing is op veel leerlingen. De meeste leerlingen die geen loonstrookje ontvangen voor hun werk, denken dat ze zwart werken. Om uiteenlopende redenen zeggen veelen van hen dat ze dat ook helemaal niet erg vinden. Ook al zijn ze niet bewust zwart gaan werken, hun mening over zwart werk staat vast. Ze kunnen door een foute inschatting van hun eigen situatie niet meer vrij denken over de waarden die voor hen belangrijk zijn. Voor veel leerlingen wordt waardenonderwijs pas effectief als eerst aandacht wordt besteed aan deze fouteieve veronderstellingen.

In de voorbeelden hiervoor ondersteunt het lesmateriaal de docent bij waardenonderwijs. De docent kan hier door het stellen van extra vragen en door het stimuleren van discussies in de klas meer of minder werk van maken. De effectiviteit van waardenonderwijs hangt daarbij niet alleen van het onderwerp af. Van belang is ook dat leerlingen zich betrokken voelen bij het thema en bereid zijn daarover verder na te denken. Daarvoor is een goede relatie tussen docent en leerlingen en een op de klas afgestemde selectie van onderwerpen nodig.